

Prof. dr ZVONIMIR BALETIĆ, Zagreb

TEORIJA EKONOMSKOG RAZVOJA DAVIDA RIKARDA

U formiranju klasične teorije ekonomskog razvoja Davidu Rikardu pripada istaknuto mjesto. Kao i u ostalim dijelovima ekonomske teorije, i u teoriji ekonomskog razvoja Rikardo polazi od Smita. Slično Smitu, na ekonomski razvoj on gleda kao na dugoročni proces rasta veličine i promjene strukture proizvodnje, te promjene društvenih odnosa, koje se na njemu temelje. Njega primarno zanima sekularna dinamika, a ne faktori kolebanja i specifični izvori i oblici rasta. Opći je cilj ekonomskog razvoja blagostanje naroda i prema tom cilju sva ekonomska djelatnost pojavljuje se kao sredstvo.¹

Ipak, već od samog početka upada u oči bitna razlika između Smitova i Rikardova pristupa ekonomskom razvoju. U Smita je povećanje bogatstva naroda središnji problem, dok je to u Rikarda samo jedan aspekt teorije vrijednosti. Smit ne samo što razmatra različite aspekte razvojnog procesa njemu svojstvenom širinom, za razliku od Rikarda koji pozornost usredotočuje na odnos temeljnih ekonomskih varijabli, nego i sam predmet različito definira, kao što mu pridaje i različitu važnost. Iako Rikardo ističe da »najtežim i možda najvažnijim problemom političke ekonomije« smatra »napredak zemlje prema bogatstvu i zakone po kojima se rastući proizvod raspodjeljuje«,² on ipak u drugi plan stavlja istraživanje faktora rasta, ističući u prvi plan raspodjelu društvenog proizvoda među različitim društvenim grupama. Problem ekonomskog rasta u Rikarda je tretiran prvenstveno kao istraživanje efekata raspodjele na proces rasta. To proizlazi iz Rikardova uvjerenja da je »glavni pro-

---

¹ „Da li je posjedovanje ili očuvanje kapitala cilj ili sredstvo? Nesumnjivo, sredstvo. Ono što hoćemo to je obilje roba i ako bi se dokazalo da žrtvovanjem dijela našeg kapitala možemo povećati godišnju proizvodnju onih predmeta koji pridonose našem užitku i sreći, ne bismo smjeli, tako mislim, žaliti za gubitkom dijela našeg kapitala“. David Ricardo, *Works and Correspondence*, sv. IV. str. 248—9. (Izdao P. Sraffa, Cambridge Univ. Press).

² U pismu Malthusu od 23. veljače 1816, *Works and Correspondence*, sv. VII. str. 24.

blem u političkoj ekonomiji... odrediti zakone koji upravljaju podjelom (cjelokupnog proizvoda zemlje)«,³ a da je istraživanje priroda i uzroka bogatstva »uzaludno i varljivo.«⁴ To naravno ne znači da Rikardo porast proizvodnje i bogatstva nije smatrao važnim, nego samo to da se o njemu ne može valjano znanstveno raspravljati. Odatle je razumljivo i mjesto koje je Rikardo dao razmatranjima o ekonomskom razvoju u svom djelu. Naime, ona su razbacana, nesistematska i uglavnom povezana sa razmatranjima raspodjele društvenog proizvoda na najamninu, profit i rentu.

No dok sam Rikardo sebe označava Smitovim »poklonikom«,⁵ prema svojim suvremenicima, posebno Maltusu i Seju, glavnim predstavnicima tada vladajućeg smitijanstva, Rikardo zauzima rezerviran i kritički stav. Njihova površnost i usmjerenost na ono što je Rikardu izgledalo sporedno, čak su ga donekle nervirale, unatoč dobrim osobnim odnosima i s jednim i drugim. Razliku u pristupu između njih i Rikarda vrlo jezgrovito je izrazio Maltus. Dok je Rikarda zanimalo razvijanje temeljnih principa do njihovih krajnjih konsekvenci, za Maltusa je »ta tendencija prema krajnostima upravo ono što smatram velikim izvorom pogrešnog u političkoj ekonomiji.«⁶ Ta razlika posebno plastično dolazi do izražaja u pitanju ekonomskog razvoja, koju je Maltus također precizirao: nasuprot Rikardovom istraživanju sekularne dinamike Maltus je držao »da se napredak društva sastoji u nejednolikim kretanjima i da ne razmatrati uzroke koji kroz osam ili deset godina daju snažan *poticaj* proizvodnji i stanovništvu, ili predstavljaju za njih snažnu *prepreku*, znači ne voditi računa o uzrocima bogatstva i bijede naroda — velikom cilju svih istraživanja u političkoj ekonomiji.«⁷ Rikardovo je uvjerenje, međutim, bilo da je istraživanje tih uzroka »uzaludno i varljivo.«⁸

³ On the Principles of Political Economy and Taxation, *Works and Correspondence*, sv. I. str. 5.

⁴ U pismu Maltusu od 9. listopada 1920. Rikardo je pisao: „Vi mislite da je politička ekonomija istraživanje prirode i uzroka bogatstva — ja mislim da bi se prije morala zvati istraživanjem zakona koji određuju podjelu proizvoda radinosti između klasa koje sudjeluju u njegovu stvaranju. Ne može se postaviti nikakav zakon u pogledu količine, ali može prilično točan zakon u pogledu udjela. Svakim danom sve sam čvršći u uvjerenju da je prvospomenuto istraživanje uzaludno i varljivo, a posljednje jedino pravi predmet znanosti.“ *Works and Correspondence*, sv. VIII. str. 278. Očevidno je da Rikardo ovdje ne polemizira samo s Maltusom nego i sa Smitom.

⁵ Posebno vidi njegovo pismo Troveru od 26. siječnja 1818. *Works and Correspondence*, sv. VII. str. 246.

⁶ T. R. Malthus, *Principles of political economy*, London 1820. str. 352.

⁷ Maltus u pismu Rikardu od 26. siječnja 1817. *Works and Correspondence*, sv. VII. str. 122.

⁸ Suprotnost između Rikarda, s jedne strane, i Smita, te Seja i Maltusa, s druge strane, jezgrovito ističe Marks: „On (Rikardo) izričito označuje Smita kao svoju polaznu tačku... Politička ekonomija koja se bila razvila u jednu veliku celokupnost bila je u neku ruku zaokružila teren koji obuhvata, tako da ju je Sej u jednom udžbeniku mogao površno sistematski da obuhvati u celinu. U periodu između Smita i Rikarda dolazi samo još do istraživanja detalja o proizvodnom i neproizvodnom radu, novcu, teoriji populacije, zemljišnoj svo-

Bilo bi, međutim, pogrešno misliti da je u teoriji ekonomskog razvoja Rikardo išao posve nezavisno od Smita, Seja i Maltusa. Bez obzira na bitne razlike u pristupu, osnovne ideje koje Rikardo ugrađuje u svoj sistem sve se već gotove nalaze u njih. Njegova je polazna točka Smitovo načelo određivanja vrijednosti radnim vremenom, koje on konsistentno razvija, nastojeći pod to načelo podvesti sva ostala ekonomska načela. I njegova teorija ekonomskog razvoja samo je primjena tog načela na razvojni proces, na odnose prirodnih izvora, kapitala, stanovništva, dohotka i potrošnje. Stoga je u njegovom sistemu čvrsto integrirano Maltusovo načelo stanovništva, načelo opadajućih prinosa i na njemu utemeljena teorija rente (gdje Vestu i Maltusu također pripada prvenstvo), a opšti okvir pruža mu Sejov zakon tržišta (gdje pored Seja pravo na prednost ima i Džems Mil). Rikardo nije krio svoj dug prema ovim autorima, dapače on to na više mjesta ističe.⁹ Ali tek je Rikardo tim pojedinačnim načelima dao pravo mjesto u konsistentno strukturiranom cjelovitom sistemu. Tako je on klasičnoj teoriji ekonomskog razvoja dao čvrstu analitičku osnovu. Njegovoj teoriji nedostajalo je Smitovo izvanredno shvaćanje uvjeta i faktora koji određuju tempo i strukturu razvojnog procesa i smisao za povijesnu generalizaciju, ali se njegov golem doprinos sastojao u izvanrednoj snazi apstrakcije i logičkog razvijanja manjeg broja doista temeljnih ideja. On je bio jedan od velikih graditelja ekonomskih modela, i u tom leži njegova velika zasluga za razvitak teorije ekonomskog razvoja, kao i ekonomske analize uopće. Stoga su Rikardovu teoriju ekonomskog razvoja ondašnje i kasnije generacije s pravom doživljavale kao paradigmu klasičnog učenja, premda je on izostavio mnoga zanimljiva klasična razmatranja o pojedinim detaljima i elementima razvojnog procesa.¹⁰

jini i porezu. Sam Smit kreće se s velikom naivnošću u stalnoj protivrečnosti. Na jednoj strani, on prati unutrašnju vezu ekonomskih kategorija — ili skriveni sklop buržoaskog ekonomskog sistema. Na drugoj strani, stavlja pored toga vezu kakva je prividno data u pojavama konkurencije i kako se prikazuje nenaučnom posmatraču... Smitovi sledbenici... mogu sa svojim istraživanjima detalja i razmatranjima neometano da nastave i da stalno smatraju A. Smita za svoju podlogu, bilo da nadovezuju na ezoterički ili egzoterički deo njegovog dela ili, što je gotovo uvek slučaj, da zamene jedan drugim. Najzad se pojavljuje Rikardo... Rikardov metod sastoji se... u ovome. On polazi od određivanja veličine vrednosti roba radnim vremenom i zatim istražuje da li ostali ekonomski odnosi, kategorije protivreče ovom određivanju vrednosti ili u kojoj meri ga modifikuju". str. 13—14.

⁹ U teoriji stanovništva i zemljišne rente on označava Maltusa, a u teoriji tržišta Seja i Mila. Vidi npr. *Works and Correspondence*, sv. I. str. 5—6, 106., te sv. IV. str. 178. Karakteristična je jedna Rikardova primjedba u pogledu Seja: „Ja sam jednako nezadovoljan kao i autor Sejovom obranom načela koje obojica držimo točnim“. Notes on „A Reply to Mr. Say's Letters to Mr. Malthus“, *Works and Correspondence*, sv. X. str. 410.

¹⁰ O Rikardovoj teoriji ekonomskog razvoja dosta je napisano, jer se njegov doprinos općenito priznaje. No budući da je njegova teorija sastavni dio njegovih razmatranja općih ekonomskih načela, vrlo je teško odvajati njegovu teoriju ekonomskog razvoja od njegove teorije vrijednosti i raspodjele. Za orijentaciju navest ćemo samo neke radove: Karl Marx, *Teorije o*

Središnji pojam Rikardove, kao i klasične teorije ekonomskog razvoja uopće, jest kapital. Premda u predgovoru »Načelima« Rikardo govori o »proizvodima zemlje« kao o rezultatu »sjedinjene primjene rada, strojeva i kapitala«,¹¹ pojam kapitala sam obuhvaća sve spomenute elemente. On zapravo u Rikarda obuhvaća sve elemente proizvodnog procesa koji se mogu reproducirati — strojeve, zgrade, sirovine, rad. Samo priroda, u mjeri u kojoj nije rezultat proizvodnje, nije uključena u pojam kapitala, premda i ona nije fiksna u mjeri u kojoj ponuda zemlje (Rikardov sinonim za prirodu) zavisi od kapitala, od potražnje koju on stvara.¹² Po tom je shvaćanju kapital neizdiferencirani proizvodni agent, opći proizvodni faktor koji se može slobodno alocirati na različite namjene. Osim toga, kapital ima oblik robe, jer se svaki proizvodni elemenat prije ulaska u proizvodni proces pojavljuje na tržištu kao roba. Proizvod kapitala je opet roba. Proizvodnja na osnovi kapitala je, dakle, proizvodnja robâ pomoću robâ. Kapitalist je agent koji posreduje između kapitala kao apstraktne proizvodne moći i svijeta namjenski diferenciranih roba, kombinirajući specifične robe u proizvodni proces, rezultat kojeg su nove robe, diferencirane po svojoj upotrebnoj namjeni.

»Kapital je« — kaže Rikardo — »dio bogatstva zemlje koji se upotrebljava za potrebe buduće proizvodnje i povećava se na isti način kao bogatstvo.«¹³ Ali bogatstvo, kako posebno ističe Rikardo, nije isto što i vrijednost. Bogatstvo se sastoji u »životnim potrepštinama i uživanjima«,¹⁴ dakle u materijalnim proizvodima i uslugama i proizvodna moć kapitala zavisi od fizičkih karakteristika proizvodnih sredstava, te od znanja i vještine s kojima se upotrebljavaju.

višku vrijednosti, svezak II, Kultura, Beograd 1954; S. Stampar *David Ricardo*, predgovor knjizi *Ricarda Načela političke ekonomije*, Kultura, Zagreb 1953; G. M. Meier i R. E. Baldwin, *Economic Development; Theory, History, Policy* John Wiley and Sons, New York 1957. (poglavlje I); Frank H. Knight, *The Ricardian Theory of Production and Distribution*, u knjizi *On the History and Method of Economics*, The University of Chicago Press, Chicago 1956; George J. Stigler, *The Ricardian Theory of Value and Distribution*, u knjizi *Essays in the History of Economics*, The University of Chicago Press, Chicago 1965; Lord Robbins, *The Theory of Economic Development in the History of Economic Thought*, Macmillan, London 1968; M. Blaug, *Ricardian Economics*, Yale University Press, New Haven, 1958; Maurice Dobb, *Theories of Value and Distribution since Adam Smith, Ideology and Economic Theory*, Cambridge University Press, 1973; L. Pasinetti, *Growth and Income Distribution*, Cambridge University Press, 1974; Bert F. Hoselitz, *Theories of Economic Growth*, Free Press, New York, 1960; R. V. Eagly, *The Structure of Classical Economic Theory*, Oxford Univ. Press 1974; S. Hollander, *The Reception of Ricardian Economics*, *Oxford Economic Papers* 2/1977.

¹¹ *Works and Correspondence*, sv. I. str. 5.

¹² U pismu Maltusu od 7. listopada 1815. Rikardo piše: „Zemlja kao i sve ostalo raste i pada u razmjeru prema potražnji za njom. Svako poboljšanje koje bi omogućilo da dobijete istu količinu proizvoda na manjoj količini zemlje, ili, što je isto, veću količinu proizvoda na istoj količini zemlje, ne može povećati potražnju za zemljom“. *Works and Correspondence*, sv. VI. str. 293—4.

¹³ *Works and Correspondence*, sv. I. str. 279.

¹⁴ *Ibid*, str. 276.

Bogatstvo se ne mjeri vrijednošću nego obiljem, a isto tako moć proizvodnje bogatstva ne mjeri se vrijednošću, nego lakoćom s kojom se proizvodi.

Međutim, Rikardo je svjestan da je kapital ujedno i vrijednost i da se proizvod kapitala također mjeri vrijednošću. Povećanje vrijednosti kapitala ne znači nužno i povećanje proizvodne moći, isto kao što veća proizvedena vrijednost ne znači i veće obilje. Rikardo uviđa suprotnost između vrijednosti i bogatstva, kao i tu suprotnost u pojmu kapitala. Ako je proizvodnja na osnovi kapitala proizvodnja vrijednosti, njezin je cilj povećanje vrijednosti, a ono može doći u sukob s povećavanjem bogatstva. Ako je za povećanje bogatstva društva potrebno žrtvovati kapital-vrijednost, Rikardo je odlučno na strani bogatstva društva, premda nije razvio sve implikacije ovakvog stava.¹⁵ Očividno je smatrao da ova suprotnost ne može trajnije utjecati na rast bogatstva na osnovi kapitala.

Problem ekonomskog razvoja sastoji se u Rikardovoj shemi u akumulaciji kapitala i njegovoj reprodukciji. Proizvodnja je funkcija kapitala. Budući da se kapital obnavlja i povećava vraćanjem jednog dijela godišnjeg proizvoda u novu proizvodnju, bitan problem postaje podjela proizvoda na dio koji služi obnovi i povećanju kapitala i na dio koji služi neproizvodnoj potrošnji. Potrošnja radnika u mjeri u kojoj ostaje u granicama reprodukcije rada kao proizvodnog elementa, sastavni je dio reprodukcije kapitala. Stoga je podjela ukupnog proizvoda na najamninu, profit i rentu ključni problem i teorije ekonomskog razvoja, kao što je i »glavni problem političke ekonomije«. Sam proces razvoja svojom efikasnošću i ograničenjima utječe na podjelu ukupnog proizvoda zemlje,¹⁶ ali, s druge strane, sama ta podjela osnovna je determinanta tog procesa.

Ukupni kapital dijeli se na fiksni kapital i cirkulirajući kapital, razumijevajući pod ovim posljednjim izdatke za radničke nadnice (varijabilni kapital u Marksovoj terminologiji). Ova podjela zavisi od tehničkih svojstava raspoloživih sredstava za proizvodnju, ponude rada i relativnih cijena proizvodnih sredstava i rada. Djelujući na tržištu kapitalist bira optimalnu kombinaciju proizvodnih faktora. Tako se osiguravaju ekonomski i tehnološki pravilni odnosi između rada i sredstava. Proizvodni kapaciteti koriste se optimalno, a slobodno djelovanje tržišta, preko prilagođavanja ponude i potražnje, osigurava ravnotežu kako za proizvodne faktore, tako i

¹⁵ Da je ipak bio svjestan važnosti ove suprotnosti, svjedoči i ovaj stav: „Kada bismo živjeli u jednom od paralelograma gosp. Ovena i uživali zajednički sve naše proizvode, onda nitko ne bi mogao trpjeti zbog obilja, ali sve dok je društvo takvo kakvo je danas, obilje će često biti štetno za proizvođače, a oskudica korisna.“ *Works and Correspondence*, sv. IV. str. 222.

¹⁶ „U različitim razdobljima društva bit će bitno različiti udjeli cjelokupnog proizvoda zemlje, koji budu pripali svakoj od tih pojedinih klasa pod imenom rente, profita i najamnine. To će uglavnom zavisiti od stvarne plodnosti tla, od akumulacije kapitala i porasta stanovništva, i od stručne spreme, oštroomnosti i oruđa upotrijebljenih u poljodjelstvu.“ *Works and Correspondence*, sv. I. str. 5.

za proizvode koji izlaze iz proizvodnog procesa. Konkurentno tržište je mehanizam opće ravnoteže privrednih tokova. Jednakost ponude i potražnje jedna je od temeljnih pretpostavki klasične teorije. U tom svjetlu treba gledati i na Rikardovo bezrezervno prihvaćanje Sejova zakona tržišta i njegovu spremnost da u toj točki brani Seja od Maltusove kritike.

Sejov zakon tržišta ima bitnu važnost i za Rikardovu teoriju ekonomskog razvoja, jer otklanja potrebu da se dokazuje nesmetanost razvojnog procesa. Pa premda je i sam priznavao mogućnosti poremećaja privrednih tokova i nedovoljnog korištenja proizvodnih faktora (parcijalna neravnoteža na tržištu, promjene u kanalima vanjske trgovine, tehnološka nezaposlenost i sl.)¹⁷, on im priznaje samo sporedni i privremeni karakter. Gledajući dugoročno i generalno, samo djelovanje ponude i potražnje u stanju je osigurati ravnotežu. Realizacija proizvoda time je isključena kao problem ekonomske teorije, isto kao i pretvaranje dohotka u elemente potražnje. Na Maltusov pokušaj da problem realizacije i pretvaranje dohotka u elemente potražnje postavi kao generalni problem, Rikardo odlučno odgovara da je »potražnja isključivo ograničena proizvodnjom; tko god proizvodi ima pravo da troši i on će to svoje pravo u najvećoj mjeri koristiti.«¹⁸ Što se tiče pretvaranja dijela dohotka u elemente novog kapitala, Rikardo ni tu ne vidi teškoće. Ušteđeni dohodak pretvara se u kapital, i utoliko predstavlja potražnju za dobrima od kojih se sastoji kapital. »Velika je pogreška pretpostaviti da ušteđeni dohodak ne daje jednak poticaj potražnji kao dohodak koji je kao takav potrošen« — ističe Rikardo.¹⁹

Ni prijelaz kapitala iz novčanog u robni i proizvodni oblik Rikardu ne zadaje nikakve brige. U odvijanju ekonomskih procesa novac ima posve neutralnu ulogu. »Proizvodi se uvijek kupuju proizvodima ili uslugama, novac je samo sredstvo pomoću kojeg se odvija razmjena.«²⁰ Stoga monetarna materija ne spada u područje ekonomskih načela, a posebno ne u razvojna razmatranja.

Razloge Rikardova pristajanja uz Sejov zakon nije teško naći. Pojam vrijednosti kao količine utrošenog rada i svodenje svih ekonomskih kategorija na to načelo diktirali su mu potrebu da novac tretira kao sporednu stvar, koja više zasjenjuje nego što otkriva bitne odnose. Osim toga, u njegovoj koncepciji sekularne dinamike problem ravnoteže dobiva ključnu važnost, prema čemu uzroci mogućih poremećaja spadaju tek u teorijski i praktično nevažnu materiju. Sejov zakon izvrsno se uklapao u logiku klasičnog sistema i da bi njegova kritika bila efektivna, nije bilo dovoljno ukazati na empi-

¹⁷ Vidi posebno njegova razmatranja o upotrebi strojeva (*Načela*, gl. 31.), o promjeni kanala vanjske trgovine (gl. 19) te o utjecaju ponude i potražnje na cijene (gl. 30.).

¹⁸ *Works and Correspondence*, sv. IV. str. 178—9.

¹⁹ *Ibid.*, sv. X. str. 409. Također sv. II. str. 306.

²⁰ *Ibid.*, sv. I. str. 291—2.

rijske slučajeve neravnoteže, nego je bilo potrebno pružiti alternativnu teoriju opće ravnoteže.²¹

Ako podjela dohotka na nadnice, profit i rentu, kao i njihovo pretvaranje u elemente potražnje nema nikakva značaja za realizaciju proizvoda, jer sve društvene klase podjednako spremno troše svoj dohodak,²² ona ima bitno značenje za akumulaciju kapitala. Naime, sve klase ne pretvaraju svoj dohodak u novi kapital, to čini samo kapitalistička klasa. Zbog toga je za akumulaciju kapitala bitno koliki dio ukupnog dohotka društva otpada na profit, na dohodak kapitalista. Rikardova je pretpostavka da dohoci drugih klasa nisu izvor akumulacije, čak ni onda kada znatno prelaze njihove nužne potrošne potrebe, kao što je očevidno slučaj sa klasom zemljovlasnika. Ova pretpostavka daje posebnu oštrinu razlikama stavova društvenih klasa prema akumulaciji kapitala i naglašava važnost raspodjele dohodaka za akumulaciju. Naravno, pri tome je važna i podjela profita na potrošnju kapitalista i štednju. Samo je uštedeni dio profita izvor akumulacije. Potrošnja luksuznih dobara odbitak je od akumulacije, pa i proizvodnja luksuznih dobara, budući da se ne može pretvoriti u elemente novog kapitala, ograničava akumulaciju. »Nacionalni kapital ne može se nikad povećati rastom količine luksuznih predmeta.«²³

»Nacija jedino napreduje kada akumulira kapital«²⁴ temeljni je Rikardov zaključak. Zato svim sredstvima treba poticati akumulaciju. Novi kapital potječe iz štednje, a štednja iz profita. Visoki profiti najsigurniji je i najbolji poticaj akumulaciji kapitala. Svaki gubitak kapitala ima negativan efekt na tempo napretka zemlje. Svako povećanje kapitala korisno je za zemlju. Polazeći od Sejova zakona Rikardo tvrdi: »Ne postoji ona količina kapitala, koja se ne bi mogla upotrebiti u nekoj zemlji, jer je potražnja organičena samo proizvodnjom«,²⁵ a zatim »dok god kapital uopće odbacuje neki profit, ne može biti akumulacije kapitala koja ne daje samo povećanje proizvodnje nego i povećanje vrijednosti.«²⁶ Akumulacija kapitala, dakle, znači i povećanje proizvodnje i povećanje vrijednosti, premda možda ne u istom razmjeru. Izvoz kapitala u druge zemlje uvijek je štetan za zemlju iz koje se izvozi. »Ne može se nikad dopustiti da odliv kapitala može biti koristan za državu. Gubitak kapitala može

²¹ Kejnsova kritika Rikarda i pohvale Maltusu mogu se djelimično objasniti Kejnsovim vlastitim bavljenjem kratkoročnim problemima, ali u osnovi je plod Kejnsova nehistorijskog gledanja na razvoj ekonomske teorije. Vidi J. M. Keynes, *The General Theory of Employment, Interest and Money*, The Royal Economic Society, London 1973, str. 32 i 191—2.

²² „Visoke nadnice znače visoki dohodak radnika i podjednako sigurno idu u potražnju kao i visoki dohodak kapitalista“, *Works and Correspondence*, sv. X. str. 406.

²³ *Works and Correspondence*, sv. III. str. 276.

²⁴ *Ibid*, str. 274.

²⁵ *Works and Correspondence*, sv. I. str. 290.

²⁶ *Ibid*, str. 123—4.

neposredno pretvoriti državu koja napreduje u državu koja stagnira ili nazaduje.«²⁷ Rikardo ne poriče da izvoz kapitala može biti koristan pojedincima, ali nikada zemlji iz koje se izvozi.²⁸

Vanjska trgovina kao takva nije faktor koji povećava akumulaciju kapitala. »Nema razlike u realnom bogatstvu zemlje da li se proizvedene robe izvoze ili troše kod kuće.«²⁹ Rikardo ovo objašnjava time što se i u vanjskoj trgovini razmjenjuju jednake vrijednosti. Ali on istovremeno priznaje da vanjska trgovina povećava kvalitetu i raznovrsnost proizvoda, da razvija podjelu rada i ekonomiju razmjera.³⁰ Ako bi se dosljedno držao svoje definicije kapitala kao proizvodne moći bogatstva, morao bi zaključiti da vanjska trgovina nije neutralna u pogledu akumulacije kapitala u mjeri u kojoj pridonosi povećanju realnog bogatstva društva u onom smislu u kojem sam Rikardo razlikuje bogatstvo od vrijednosti.

Novoakumulirani kapital, kao i početni, dijeli se na fiksni i cirkulirajući kapital. Stoga akumulacija kapitala znači porast potražnje sredstava za proizvodnju i radne snage. Ako bi ponuda fizičkih elemenata kapitala išla uporedo sa akumulacijom kapitala iz dohotka i ako bi odnosi između utrošenih proizvodnih faktora i proizvedenih dobara ostali isti (proporcionalni prinosi), akumulacija kapitala mogla bi se nesmetano i trajno odvijati, a povećanje bogatstva društva ne bi nailazilo na nikakve granice.

Da li je ipak akumulacija kapitala nečim ograničena? U načelu ona je ograničena veličinom štednje i sve što utječe na veličinu štednje i njezin udio u dohotku utječe i na akumulaciju kapitala. Sama štednja u realnom obliku sastoji se od proizvoda i mogućnost njezinog pretvaranja u kapital zavisi od stvarne prikladnosti proizvoda da budu elementi buduće proizvodnje. Rikardo poriče mogućnost trajnog nepodudaranja materijalne strukture štednje i zahtjeva akumulacije za proizvedenim sredstvima za proizvodnju, i tu mu kao dokaz služi Sejov zakon. Ali nije isto sa subjektivnim faktorom proizvodnog procesa, sa radnom snagom, čija ponuda nije neposredno određena potražnjom koja proizlazi iz veličine štednje. Ponuda radne snage može u datom trenutku biti veća ili manja od potražnje za njom. »Kada bi svaki čovjek bio spreman da akumulira svaki dio svog dohotka, osim onog što je nužno za njegove najuže potrebe, nastalo bi takvo stanje stvari (suviše brz rast kapitala u odnosu prema stanovništvu), zbog toga što načelo stanovništva nije dovoljno snažno da zadovolji potražnju za radnicima kakva bi tada postojala.«³¹ Ako bi stanovništvo raslo dovoljno brzo i osigura-

²⁷ *Works and Correspondence*, sv. III, str. 274.

²⁸ „Ne mislim poricati da pojedinačnim kapitalistima odliv kapitala ne može biti koristan u mnogim slučajevima“. Ibid. str. 274.

²⁹ Ibid. str. 330. „Profitna stopa ne zavisi od vanjske trgovine“. Ibid. str. 363.

³⁰ Ibid. str. 330—32.

³¹ Ibid. str. 302—3.

valo potrebnu ponudu radne snage, akumulacija kapitala mogla bi se neograničeno povećavati.

Zašto se stanovništvo ne može dovoljno brzo povećavati? Zar upravo Maltusovo načelo stanovništva, koje Rikardo tako zdušno prihvaća, ne govori o prebrzom razmnožavanju stanovništva u odnosu na sredstva za njegovo uzdržavanje? Objašnjenje leži u razlikovanju rasta potražnje za radom, kako je općenito određena akumulacijom kapitala i ponude rada kako je određena proizvodnjom hrane za prehranu stanovništva. Stanovništvo raste do granica porasta proizvodnje hrane, a te su granice uže od porasta akumulacije kapitala. Naime u poljoprivrednoj proizvodnji vlada zakon opadajućih prinosa, pa je za istu količinu hrane potrebno sve više kapitala, dok proizvodnja u drugim oblastima ne podliježe tom zakonu. Stoga se ponuda radne snage ne može povećavati istom stopom kao ostali elementi kapitala i proizvodnja hrane nužno angažira sve veću količinu raspoloživog kapitala.

Očevidno, teorija rente daje puno objašnjenje ovoj zakonitosti. Teorija rente, kako su je postavili Maltus, Vest i sam Rikardo, polazi od činjenice različite plodnosti i smještaja pojedinih dijelova zemljišta, zbog koje ista ulaganja kapitala na različitim zemljištima daju različite rezultate. Prirodno je da se u početku uzimaju u obradu najplodnija i najbolje locirana zemljišta, a što potražnja za zemljišnim proizvodima više raste, to se u obradu uzimaju sve lošija i nepovoljnije smještena zemljišta. Na taj se način zakon neproporcionalnih prinosa pretvara u zakon opadajućih prinosa. Vrijednost zemljišnih proizvoda na najlošijoj zemlji u obradi sa širenjem zemljišta u obradi raste, a ta vrijednost određuje cijenu svih proizvoda sa zemljišta. Razlika između vrijednosti proizvoda sa najlošijeg zemljišta i vrijednosti proizvoda sa boljih zemljišta čini zemljišnu rentu, koja je dohodak posebne klase, klase zemljovlasnika. Ovaj dohodak znači odbitak od ukupnog dohotka društva koji je određen ukupno utrošenim radom. S prijelazom na sve lošija zemljišta renta se povećava i postaje sve veći udio ukupnog dohotka.³²

Ako je veličina stanovništva određena proizvodnjom hrane, što tvrdi Maltusovo načelo stanovništva, onda uzdržavanje stanovništva sa njegovim porastom postaje više nego proporcionalno skuplje. Rad postaje skuplji dok renta raste. Naravno da to mora imati utjecaja na visinu profita, dohodak kapitalističke klase koja organizira proizvodni proces i koja akumulira kapital. Budući da je vrijednost određena veličinom rada, ako je sav rad dodatnog radnika potreban za proizvodnju njegove hrane, očevidno je da ne ostaje prostora za

³² „S napredovanjem društva... stalno smo prisiljeni pribjegavati slabijim zemljištima da bismo hranili rastuće stanovništvo i sa svakim korakom napretka cijena žitu mora rasti, a s tim rastom renta od bolje zemlje koja je od ranije obrađivana, nužno se mora povećavati. Viša cijena postaje nužna da se kompenzira manja količina koja se dobiva“. *Works and Correspondence*, sv. IV. str. 212.

profit.³³ A upravo u tom momentu ukupna renta postiže maksimum. Sam radnik time ništa ne dobiva, jer je njegova realna potrošnja ostala ista kao i ranije, i načelom stanovništva svedena na egzistencijalni minimum, ali profit nestaje kao posebna kategorija dohotka i izvor akumulacije kapitala, a sav dohodak društva raspada se samo na nadnice i zemljišnu rentu. Granice akumulacije kapitala i povećanja bogatstva dosegnute su i društvo ulazi u stacionarno stanje.

Napredak društva Rikardo isključivo povezuje s kretanjem profita, jer je po njemu profit jedini izvor akumulacije. »Ništa toliko ne pridonosi prosperitetu i sreći zemlje kao visoki profiti.«³⁴ A kako visina profita zavisi od cijena poljoprivrednih proizvoda, jer one određuju raspodjelu ukupnog dohotka na nadnice, profit i rentu, onda je cijena žita, kao reprezentanta poljoprivrednih proizvoda, najvažnija za blagostanje i napredak društva. »Ništa nije od veće važnosti, što se tiče profita i bogatstva (zajednice), od porasta ili pada cijene žita.«³⁵ Jeftino žito znači niske nadnice i niske rente, a visoke profite, dok skupo žito znači visoke rente i visoke nadnice. No visoke nadnice troše se na skupo žito i, prema tome, krajnji korisnik visokih nadnica nisu radnici nego zemljovlasnici. Stoga zemljovlasnici jedini imaju interesa da cijene žitu budu visoke, dok je svim ostalim klasama u interesu da cijena žita bude niska i da renta bude niska. U tome je interes zemljovlasnika u neposrednoj suprotnosti sa interesom svih drugih klasa u društvu.³⁶

Ali, prema Rikardu, to nije posebna krivica zemljoradnika. Porast cijene žita i rente prirodna je posljedica opadajućih prinosa u poljoprivredi bez obzira kako zemljišno vlasništvo bilo raspodijeljeno. Ako bi se zemljovlasnici čak i odrekli cijele svoje rente, cijena zemljišnih proizvoda ne bi pala.³⁷ Zato Rikarda po njegovom vlastitom mišljenju ne treba interpretirati kao načelnog protivnika zemljovlasnika, nego je on njihov protivnik u onim slučajevima kada se oni suprotstavljaju uvozu jeftinog žita ili poboljšanjima u poljopriv-

³³ „Ne može li se takva akumulacija odvijati kada posljednje zemljište uzeto u obradu daje više hrane nego što troše oni koji je proizvode? — Kad ne bi tako bilo, bio bi to kraj svakom sistemu akumulacije. Ali ako bi se društvo sastojalo samo od zemljovlasnika, farmera, industrijalaca koji proizvode nužna sredstva i radnikâ, akumulacija bi mogla ići do te točke, pod jednim uvjetom da stanovništvo raste dovoljno brzo. Ako bi kapital rastao prebrzo u odnosu na stanovništvo, ono bi umjesto da raspolaže sa sedam osmina moglo raspolagati s devedeset devet stotina, a onda ne bi više bilo nikakvog motiva za dalju akumulaciju.“ *Notes on Malthus, Works and Correspondence*, sv. II. str. 302.

³⁴ *Works and Correspondence*, sv. IV. str. 235.

³⁵ *Ibid*, str. 236.

³⁶ „Interes zemljovlasnika uvijek je suprotan interesu potrošača i industrijalaca... Sve klase, osim zemljovlasnika, trpe štetu kada raste cijena žita.“ *Principles, Works and Correspondence*, sv. I. str. 335—36.

³⁷ *Works and Correspondence*, sv. I. str. 74—5.

redi koja žito čine jeftinijim.³⁸ No razlika je doista suptilna, budući da je trajan interes zemljovlasnika da žito bude što skuplje.

Istina Rikardov stav u pitanju porasta cijena žita nije toliko decidan kao što se obično misli. »S razvitkom društva« — kaže on — »dva su suprotna uzroka koja djeluju na vrijednost žita; jedan je porast stanovništva i nužnost da se obrađuje, uz veće troškove, zemljište slabije kvalitete, koja uvijek dovodi do porasta vrijednosti žita; drugi su poboljšanja u poljoprivredi, ili otkriće novih i obilnih stranih tržišta, koji uvijek teže da smanje tu vrijednost. Nekad prevladava jedan a nekad drugi, i vrijednost žita se penje ili pada u skladu s tim.«³⁹ Zato se on zalaže za svaku mjeru koja obara cijenu žitu, jer u tome vidi siguran put povećanja blagostanja i bogatstva. U tom svjetlu valja ocjenjivati njegovo beskompromisno zalaganje za ukidanje ograničenja za uvoz žita.

Ipak, gledano na dugi rok, Rikardo se nije oslobodio straha od neumitnog porasta cijene poljoprivrednih proizvoda i, u skladu s tim, porasta rente i njihovih negativnih efekata na profit i akumulaciju kapitala. Pritisak pučanstva i zakon opadajućih prinosa u krajnjoj liniji moraju nadvladati privremene uzroke koji djeluju suprotno. Naravno, i cijena žita, kao i svaka druga cijena, zavisi od ponude i potražnje, ali su faktori koji određuju ponudu i potražnju žita takvi da je porast cijene njihova neizbježna posljedica. Istina, akumulacija kapitala je dominantni faktor povećanja potražnje za žitom, preko povećanja potražnje za radnom snagom, ali akumulacija kapitala sama po sebi nije uzrok padu profita. Akumulacija kapitala uzrok je pada profita samo onda ako nije praćena razmjernom ponudom žita. »Ne samo što će svaki pojedinačni kapital s napretkom društva stalno davati manji prihod, nego će se cijeli prihod od profita smanjiti. Ja to priznajem! Da, ja to priznajem, ali u slučaju visokih renta i visoke cijene žita...«⁴⁰ Gledano na dugi rok, akumulacija kapitala nužno dovodi do visokih renta i visoke cijene žita, i prema tome, ona je sama uzrok pada profitne stope i mase profita.

Zaključak da sama akumulacija kapitala dovodi do pada profita i, prema tome, da sama sebi postavlja granicu zaključak je koji proizlazi iz Rikardove doktrine, premda on sam nije sklon da to prizna. U polemici s Maltusom on kaže: »Ovdje se zaključuje da je pad profita nužna posljedica akumulacije kapitala. Ne može biti veće pogreške.«⁴¹ Ali pogreška je samo u tome što se ne kaže da se ta posljedica ostvaruje posredno, preko porasta cijene žita i rente. Ali ako je potražnja za žitom u krajnjoj liniji ipak određena akumulacijom kapitala, onda je akumulacija kapitala onaj faktor koji određuje kretanje varijabli ekonomskog sistema, među njima i profita.

³⁸ *Works and Correspondence*, sv. II. str. 117—18.

³⁹ *Works and Correspondence*, sv. IV. str. 235.

⁴⁰ U pismu Troweru od 21. srpnja 1820. *Works and Correspondence*, sv. VIII. str. 209.

⁴¹ *Works and Correspondence*, sv. II. str. 132.

Sam Rikardo jasno kaže da potražnju za stanovništvom i zemljom određuje akumulacija kapitala, pa čak da bitno utječe i na njihovu ponudu.⁴² Prirodna determiniranost funkcioniranja ekonomskog sistema i granica razvoja, na kojoj Rikardo još insistira, posve je formalnog karaktera, koja već u njegovoj interpretaciji gubi snagu i uvjerljivost.⁴³

Vraćajući se osnovnoj liniji svojeg zaključivanja, i oslanjajući se na »zakone prirode, koji su ograničili proizvodnu moć zemlje«⁴⁴ Rikardo zaključuje da će se trajno povećavati udio rente u vrijednosti proizvoda i da će u preostalom dijelu proizvoda radnici morati dobivati sve veći udio.⁴⁵ Prema tome, sve manji dio proizvoda ostajat će kao profit kapitalistu. Dodatna količina hrane dobivat će se utroškom sve veće količine rada. »Prirodna je tendencija profita da padaju«⁴⁶ — uvjereno tvrdi Rikardo.

Koje su posljedice te »prirodne tendencije profita da padaju«? Profit je jedina pobuda akumulacije kapitala. »Bez motiva ne može biti nikakve akumulacije«... Zakupnik i tvorničar ne mogu živjeti bez profita isto kao ni radnik bez nadnice. Njihova će se pobuda da akumuliraju smanjivati sa svakim smanjenjem profita, a posve će nestati kad njihov profit bude tako nizak da im ne može dati primjerenu naknadu za njihovu brigu i rizike⁴⁷... »Doduše, veoma niska profitna stopa zaustavit će svaku akumulaciju mnogo prije tog vremena, i gotovo cijeli proizvod zemlje, nakon isplate radnika, bit će vlasništvo zemljovlasnika i primalaca desetine i poreza«.⁴⁸

Pad profitne stope Rikarda, dakle, ne brine prvenstveno kao izraz preraspodjele dohotka među društvenim klasama, koja klasi zemljovlasnika omogućava da ubira sve plodove društvenog progressa, nego prije svega zato što ta preraspodjela koči svaki dalji napredak. On tako ukazuje na perspektivu razvoja kapitalističkog društva, koje ne može osigurati trajan napredak, nego neizbježno vodi u stagnaciju. Tako je Rikardo pisao: »Visoke rente uvijek su simptom približavanja stacionarnom stanju«⁴⁹ ili »Niska kamatna stopa simptom je velike akumulacije kapitala, ali ona je također simptom niske profitne stope i približavanja stacionarnom stanju«.⁵⁰ Prema to-

⁴² U pismu Troweru od 27. siječnja 1917. Rikardo piše: „Stanovništvo se može ograničiti samo smanjenjem poticaja za njegovo *prekomjerno* povećavanje — ostavljajući potpuno slobodnim ugovore između siromaha i njihovih poslodavaca, što bi ograničilo količinu rada na tržištu na efektivnu potražnju za njim.“ *Works and Correspondence*, sv. VII. str. 125.

⁴³ Nije ni čudo što su već prvi kritičari Rikarda bili najuvjerljiviji u odbacivanju Rikardova prirodnog determinizma.

⁴⁴ *Principles, Works and Correspondence*, sv. I. str. 126.

⁴⁵ *Ibid.*, str. 125—26.

⁴⁶ *Ibid.*, str. 120. Rikardo ovaj pad profita čak uspoređuje s gravitacijom.

Ibid.

⁴⁷ *Ibid.*, str. 122.

⁴⁸ *Ibid.*, str. 120.

⁴⁹ U pismu Troweru od 4. veljače 1816. *Works and Correspondence*, sv. VII. str. 16.

⁵⁰ *Works and Correspondence*, sv. IV. str. 234.

me, ako je pad profitne stope »prirodna tendencija«, onda je i stacionarno stanje »prirodna« posljedica akumulacije kapitala. Čak ni renta nije uzrok stacionarnog stanja, ona je također posljedica akumulacije kapitala i porasta stanovništva. Ipak, postojanje posebne društvene klase kao što je klasa zemljoradnika, čiji je interes da sprječava poboljšanje u poljoprivredi i koja se suprotstavlja otvaranju prema jeftinijim izvorima hrane (npr. uvoz žita), ovu tendenciju prema stacionarnom stanju društva samo ubrzava.

Stacionarno stanje pretpostavlja nestanak profita a s njim i posebne društvene klase koja od njega živi. Ostaje samo klasa zemljovlasnika i klasa radnika, kao što se i cijeli proizvod zemlje dijeli na rentu i nadnice. Veličina nadnice određena je kretanjem stanovništva, ali je i kretanje stanovništva određeno kretanjem nadnica u mjeri u kojoj se one približavaju egzistencijalnom minimumu. Rikardo nigdje ne kaže kakvo bi izgledalo takvo stacionarno stanje, ali budući da ne bi bilo klase kapitalista ni kapitalistički organizirane proizvodnje, očigledno je da bi takvo društvo moralo biti neko primitivno agrarno društvo s feudalnim karakteristikama.

Rikardo je bio daleko od pomisli da bi Velika Britanija njegova vremena, koja je prednjačila u akumulaciji kapitala, bila blizu takvog stacionarnog stanja. »Na sreću, mi smo još u stanju napretka i možemo s pouzdanjem očekivati dugo razdoblje prosperiteta.«⁵¹ »Velika Britanija je vrlo daleko od točke na kojoj se kapital ne bi više mogao akumulirati s profitom.«⁵² Prema tome, Rikarda nije brinula neposredna budućnost Velike Britanije, jer je ona, kao i ostale zemlje mogla još računati na znante rezerve hrane, bilo proizvodnjom u samoj zemlji bilo uvozom iz drugih zemalja.

Ali njega je brinula dugoročna perspektiva. Ograničenost prirodnih resursa njemu je dugoročno izgledala nesavladiva. Odatle njegov pesimizam u pogledu mogućnosti osiguranja trajnog povećanja bogatstva i blagostanja. Maltusovo načelo stanovništva davalo je podlogu tom pesimizmu. Ali dok je Maltus ostavio mogućnost svjesnog utjecaja na kretanje stanovništva (moralno suzdržavanje), Rikardo je kontrolu stanovništva posve prepustio zakonu ponude i potražnje za radnom snagom.⁵³

Polazeći sa stajališta da su osnovni predmet političke ekonomije zakoni koji upravljaju raspodjelom društvenog proizvoda, Rikardo u središte istraživanja postavlja položaj i ponašanje društvenih klasa u procesu ekonomskog razvoja, jedan eminentno društveni problem. Pa premda Rikardo tim zakonima nastoji dati izgled »prirodnih« zakona, sama njegova analiza dovoljno jasno pokazuje da se radi o problemu koji je društveno-historijski determiniran, koji neposredno ovisi o načinu organizacije društvene proizvodnje i odno-

⁵¹ *Works and Correspondence*, sv. VII, str. 16—17.

⁵² *Works and Correspondence*, sv. III, str. 274.

⁵³ Vidi bilješku 42.

sima koji vladaju između društvenih klasa, ne samo u pogledu podjele ukupnog proizvoda nego, prije svega, u pogledu raspodjele uvjeta proizvodnje. U tom istom kontekstu pojavljuje se i problem ekonomskog razvoja. Reakcije na Rikarda, pozitivne ili negativne, jasno su pokazale ovu osnovnu značajku Rikardova sistema.

Budući da je Rikardo živio na početku industrijske revolucije, čudno se doimlje činjenica da je on bio toliko zaokupljen »granicama rasta«. Očigledno je da nije bio dovoljno svjestan razvojnog potencijala industrijske tehnologije. Ali, kao što smo vidjeli, Rikardo nije bio pesimist u pogledu neposrednih razvojnih perspektiva svoje zemlje, kao ni svijeta općenito. Međutim, on je izražavao pesimizam i nespokoјstvo u pogledu kasnije budućnosti kapitalizma, videći u tendenciji pada profitne stope onu snagu koja razara kapitalistički način proizvodnje znatno ranije nego što budu iscrpeni svi razvojni potencijali. Razorna priroda tog zakona dolazi do izražaja već tada kada on počinje usporavati akumulaciju kapitala. Prema tome, granice razvoja uopće i granice razvoja u kapitalizmu nisu identične. Samo naslućivanje ove razlike znači spoznaju od goleme znanstvene važnosti. »To što Rikarda uznemirava« — kaže Marks — »već sama mogućnost toga (trajnog padanja profitne stope) pokazuje njegovo duboko razumijevanje uslova kapitalističke proizvodnje... U stvari, nešto dublje leži u osnovi, što on samo naslućuje. Tu se na čisto ekonomski način, tj. sa buržoaskog stanovišta, u granicama kapitalističkog razuma, sa stanovišta same kapitalističke proizvodnje pokazuje njena granica, njena relativnost, da ona nije neki apsolutni, već samo historijski način proizvodnje koji odgovara izvjesnoj ograničenoj epohi razvitka materijalnih uslova proizvodnje.«⁵⁴

Podrobnija analiza Rikardove teorije pokazala bi da se ona zasniva na pogrešnim pretpostavkama: 1. da se stanovništvo ravna prema veličini sredstava za prehranu, 2. da su postojanje i porast zemljišne rente uvjetovani opadajućom plodnošću zemljišta i 3. da je stopa profita identična stopi viška vrijednosti (zanemaruje se utjecaj postojanog kapitala). Na ovom mjestu nije potrebno ulaziti u dokaze o njihovoj pogrešnosti,⁵⁵ ali je zanimljivo da, i pored tih pogrešnih pretpostavki, vrijednost Rikardovih zaključaka nije bitno umanjena. Zaključci po važnosti daleko nadilaze same dokaze, jer oni ostaju i onda kada se pokaže da su dokazi pogrešni. Sama vizija procesa i spoznaja njegovih zakona, kada za njih i nije dato adekvatno objašnjenje, velik su znanstveni doprinos.

Rikardova je zasluga, međutim, i u nečem drugom, što nije manje važno za razvitak političke ekonomije kao znanosti. On je političkoj ekonomiji, a unutar nje i teoriji ekonomskog razvoja, dao metodologiju zasnovanu na rigoroznoj dedukciji iz temeljnih načela, bez koje ne bi bio moguć nikakav stvarni napredak u toj oblasti.

⁵⁴ K. Marx, *Kapital* III, Kultura 1948. str. 223.

⁵⁵ Vidi K. Marx, *Teorije o višku vrednosti*, sv. II. (na mnogo mjesta).

Kada su mu ponekad pretpostavke i pogrešne, njihovo razvijanje, sve do pojavnog fenomena, ostaje logički dosljedno. U stadiju razvoja političke ekonomije, na kojem ju je zatekao Rikardo, unošenje logičkog reda, jasnoće i intelektualne nepristrasnosti bilo je nasušna potreba. Po tom će on trajno ostati nezamjenjiv temelj ekonomske znanosti.

Postavljanje temeljnih pretpostavki i njihovo razvijanje unutar Rikardova sistema nije, međutim, puki logički proces, nego je ono determinirano Rikardovom vizijom povijesnog razvitka i suprotnosti koje se na njemu razvijaju, ili, kao što kaže Marks, »ide u korak s *realnim* razvitkom društvenih suprotnosti i klasnih borbi koje kapitalistička proizvodnja sadrži.«⁵⁶ U tom smislu Rikardo razmatra ekonomski razvoj kao povijesni proces. Temeljni je faktor tog procesa kapital i njegova akumulacija, ali Rikardo naglašava i važnost podjele rada, tehnološkog napretka, znanja, poduzetničke sposobnosti adekvatne državne politike, slobodne trgovine, monetarne stabilnosti, poreza i drugih institucija i mjera. Njegova politička razmatranja u skladu su s njegovim temeljnim uvjerenjem da je za brzi ekonomski napredak potrebno stvoriti efikasnu organizaciju privrede, koja bi osiguravala pravilnu alokaciju proizvodnih faktora. U tom smislu bio je i njegov angažman oko reforme britanskih institucija i zakonodavstva.

Razmatranje o utjecaju Rikardove teorije ekonomskog razvoja na kasnije teorije ekonomskog razvoja prelaze okvir ovog priloga. Napominjemo samo da je taj utjecaj bio mnogostran i da se može jasno raspoznati kod mnogih ekonomskih škola i pravaca sve do naših dana.

Veza između Rikardove i Marksove teorije ekonomskog razvoja očevidna je i poznata. Ona, prije svega, ide preko radne teorije vrijednosti, ali i preko Rikardove vizije kapitalističkog procesa, kojem radna teorija vrijednosti osigurava unutrašnje jedinstvo, i pored mnoštva vanjskih prividno nepovezanih oblika. Istina, Rikardo ostaje nedosljedan i nepotpun — s jedne strane, oblike kapitalističke proizvodnje predstavljajući kao prirodne oblike a, s druge strane, izvođeci praktične zaključke iz teorijskih načela često preskačući nužne međučlanove između tih načela i pojava oblika, ali njegova analiza daje već dovoljnu osnovu da se te slabosti uklone. Marks se neposredno nastavio na Rikarda i na rikardovskim temeljima izgradio impresivni model sekularne dinamike kapitalističke proizvodnje, i tek u tom modelu ovi temelji pokazuju svoj puni teorijski i društveni domašaj.

⁵⁶ K. Marx, Teorije o višku vrednosti, sv. III. str. 494.

ZVONIMIR BALETIĆ, Zagreb

THE THEORY OF ECONOMIC DEVELOPMENT OF DAVID RICARDO

Summary

In the forming of the classical theory of economic development the role of David Ricardo is central. Though Ricardo starts from Smith, the inquiry of specific sources and factors of economic growth he relegates to the second plan and considers growth problems primarily through the effects of distribution of social product upon the development process. This is due to his conviction that „the principal problem in political economy (is) to determine the laws, which regulate this distribution“, and that inquiry into the nature and causes of wealth is „vain and delusive“. In this point Ricardo parts with Smith and with his contemporaries Malthus and Say.

Ricardo's starting point is Smith's principle of determining value by quantity of labour, and his theory of economic development is strict application of this principle on the development process. In the same time he integrates in his theory Malthus' population principle, the principle of diminishing returns in agriculture and the theory of rent based on it, and the general framework is provided by Say's law of markets.

But only Ricardo gave to those separate principles their proper place in one consistently structured theoretical system.

The central concept of Ricardian theory of economic growth is capital. Capital is for Ricardo nondifferentiated productive agent which can be freely allocated for different uses. Besides, capital is commodity and the production based on capital is „the production of commodities by means of commodities“. The capitalist is an intermediary between the capital and the universe of use-specific commodities, who combines them into the productive process. The problem of economic development consists in the accumulation of capital, in reversing one part of annual product into new capital. The volume of accumulation depends of the distribution of annual product between wages, profits and rent. Ricardo assumes that the profits are the only source of accumulation, and therefore, that the rate of profit is the decisive question of the accumulation of capital, and consequently, of economic development.

But, the natural tendency of profit rate is to fall. Namely, with the growth of production the population grows as well, but it is accompanied, because of diminishing returns in agriculture, by an increase of costs of maintenance of the additional population. The share of wages in social product grows as an effect of the rise of prices of food, but this rise of prices leads in fact to the permanent rise of rent. The share of profits is diminished. As the progress of society Ricardo makes dependent exclusively upon the changes in profit, the necessary fall of profits ultimately leads to a stationary state. Thus, the limits of accumulation of capital and of growth of wealth are established.

Though Ricardo did not think that Great Britain, on any other developed country of his time, faced an end of economic development, he,

nevertheless, was disturbed by the long-run perspective. Ricardo did not blame any social class for this perspective, but he insisted upon the differences in the position in which economic development puts different social classes, and which condition their views on it. „Here come into open, Marx wrote, purely in economic terms, ie. from the bourgeois point of view, within the limits of capitalist mind, from the capitalist point of view, its limits, its relativity, that it is not an absolute but only historically determined mode of production“.

Ricardo gave to the theory of economic development the analytical framework based on strict deduction from fundamental principles, without which real theoretical progress would not have been possible. Even when his assumptions are wrong, the results are not without value, and it consists in his extraordinary power of abstraction and logical development of fundamental principles. For this reason Ricardo will have for ever a prominent place among great builders of economic development models.

Д-р ЗВОНИМИР БАЛЕТИЧ

ТЕОРИЯ ЭКОНОМИЧЕСКОГО РАЗВИТИЯ ДАВИДА РИКАРДО

Резюме

В своем докладе автор отмечает, что теория хозяйственного развития занимает значительное место в теоретической системе Давида Рикардо. Как и в других частях своей теории и в этой области Рикардо исходил из положений Смита. Подобно ему, он экономическое развитие считает долгосрочным процессом роста величины и изменения структуры производства, и изменения общественных отношений, которые на них основываются. Его, в первую очередь, интересует долгосрочное динамическое развитие, а не факторы колебания и специфические источники и формы роста. Значит, по Рикардо, общей целью хозяйственного развития является благосостояние народа, а следовательно, вся экономическая деятельность является средством достижения этой цели.

Различие между Смитом и Рикардо заключается в том, что для Смита увеличение богатства народа является центральной проблемой, а для Рикардо лишь одним из аспектов теории стоимости. И поэтому Рикардо факторы роста ставит во второй план, а в первый — увеличение богатства страны и законы, на основании которых распределяется растущий продукт.

В то время когда Рикардо считал себя последователем Смита, он был весьма критичен по отношению к своим современникам особенно к Мальтусу, мировоззрения которого отбрасывал. В своей теории он шел независимо от Смита, Сея и Мальтуса.

Автор затем подробно анализирует роль прибыли в качестве источника накопления, распределения, основного и оборотного капитала, переход капитала из денежного в товарный и наоборот, и другие проблемы как элементы хозяйственного развития. Любой рост капитала и прибыли в качестве источника накопления капитала имеет положительный, а убыток капитала отрицательный эффект на хозяйственное развитие страны. С другой стороны внешняя торговля не является фактором, увеличивающим накопление капитала. Прогресс общества связан с движением прибыли.

Автор считает, что Рикардо рассматривает проблематику хозяйственного развития как исторический процесс. Связь между теориями экономического развития Рикардо и Маркса очевидна и известна, и она идет не только через трудовую теорию стоимости, но и через видение капиталистического процесса, которому трудовая теория стоимости обеспечивает внутреннее единство вопреки многочисленным несвязанным формам.